

ЕВОЛЮЦІЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ НА СТАТУС І СТРУКТУРУ РЯДУ ЯК МОВНОЇ ОДИНИЦІ

Стаття присвячена простеженню динаміки поглядів на статус ряду в лінгвістичній науці, висвітленню основних теорій вивчення його структури та семантики.

Ключові слова: синтаксис, синтаксичний ряд, семантичний синтаксис.

Статья посвящена прослеживанию динамики взглядов на статус ряда в лингвистической науке, освещению основных теорий изучения его структуры и семантики.

Ключевые слова: синтаксис, синтаксический ряд, семантический синтаксис.

The article analyses the main viewpoints to the status of the range, its structural and semantic nature.

Key words: syntax, syntactical range, semantic syntax.

Із-поміж синтаксичних інновацій, що визначають лінійну структуру сучасного українського речення, важливе місце займає поняття ряду, яке часто ототожнюється з поняттям однорідності, оскільки в цьому разі ряд кваліфікується як лінійно незамкнута структура, прикметною ознакою якої постає можливість потенційного розгортання й збільшення кількості компонентів. У сучасній лінгвістиці наявні дослідження, присвячені проблемі так званих сурядних рядів, але єдиного підходу до аналізу й правильного трактування таких конструкцій досі не існує. Навіть найсучасніші лінгвістичні словники не подають визначення ряду, його тлумачення залишається осторожним, що позначається на його вжитку.

Метою статті є аналіз постановки та еволюції лінгвістичних поглядів на проблему ряду, висвітлення основних теорій вивчення структури і семантики та етапів вивчення проблеми у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві. Дослідження цієї проблеми вимагає розв'язання таких завдань: висвітлити етапи вивчення проблеми у вітчизняному й зарубіжному мовознавстві; встановити диференційні та кваліфікаційні ознаки ряду як структурно-синтаксичної одиниці.

Про розмаїття підходів до розуміння такого типу конструкцій у лінгвістиці свідчить велика кількість термінів, що використовуються на позначення цих синтаксичних феноменів залежно від аспектів їх вивчення: злиті або стягнені (зараз ще дубльовані) члени речення,

слабкі групи слів, асоціативні синтагми, сурядні словосполучення, словесні ряди тощо.

Ряд як таксономічна категорія закріплений у математиці (числовим рядом називається формально нескінченна сума чисел), у біології (у значенні «серія»), у хімії (як абсолютна або відносна послідовність розташування металів та іонів), у фізиці ряд виражає результат групування одиниць сукупності за однією кількісною ознакою (дискретні, інтервальні ряди). Неважко помітити ті спільні риси, які яскраво проступають на тлі наведених визначень, а саме: 1) послідовність певних субстанцій; 2) групування субстанцій за однією і/або кількома спільними ознаками; 3) лінійне розгортання ряду шляхом підведення перераховуваних величин до спільної риси.

Відсутність у лінгвістичній літературі чіткої дефініції поняття ряду та його співвідношення з поняттями сурядності та однорідності зумовлює звернення до еволюції поглядів стосовно цих категорій, актуалізує спробу визначення статусу категорій сурядності та однорідності, засоби реалізації яких співмірні із засобами реалізації ряду, що значною мірою ускладнює аналіз і вимагає послідовного розмежування власне синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного аспектів.

Найважливішими напрямками в опрацьованні теорії сурядних рядів постають **формально-логічний**, що охоплює розгляд і тлумачення мотивації вживання однорідних членів речення

шляхом абсолютного або відносного прирівнювання речення й судження, і **власне-синтаксичний**, який ґрунтується на концепції функціональної тотожності компонентів ряду, характері їхнього зв'язку та особливостях структури.

Перший напрям спирається на філософську граматику й вважає сурядні комплекси результатом злиття (стягнення, трансформації) речень в одне цілісне речення-утворення на основі спільного підмета, присудка чи поширювального члена речення (див. праці М.І. Греча, П. Басистова, П. Перевлеського, І.І. Давидова, Я. Головацького, М. Осадци, С. Смаль-Стоцького, Ф.І. Буслаєва, почасти О.О. Шахматова, на сучасному етапі Т.П. Ломтева, Н.С. Валгіної, І.І. Слинька, Н.В. Гуйванок, І.І. Кучеренка, Л.О. Кадомцевої, І.С. Яремчук, представників семантичного синтаксису).

Другий напрям ураховує функціональну тотожність сурядних членів, характер їх зв'язку та особливості структури словесних рядів. Тут можна виділити два основних підходи. Деякі вчені розглядають сурядні об'єднання слів в аспекті словосполучення, інші виводять сурядні ряди слів за межі словосполучення й вважають їх сферою синтаксису речення, звертаючи увагу на принципи й засоби поєднання слів у таких рядах (пор. погляди П.Ф. Фортунатова, М.М. Петерсона, І.С. Нечуя-Левицького, Є.К. Тимченка, О.М. Пешковського, В.В. Виноградова, Л.А. Булаховського, М.С. Поспелова, Н.Ю. Шведової, А.М. Мухіна, Я. Бауера, Р. Мразека, Л. Двонча, Й. Грбачека та ін.).

Представники першого напрямку пояснюють уживання в реченні однорідних членів не граматичними закономірностями мови, а шляхом абсолютного або відносного прирівнювання речення та компонентів судження. Згідно з постулатами формально-логічного напрямку, найбільш послідовно обстоюваного А. Арно, К. Лансло у «Всезагальній раціональній граматиці» «Граматиці Пор-Рояля», розвинутого й поглибленого в працях лінгвістів XIX століття (С. Смаль-Стоцький, І. Могильницький, Я. Головацький та ін.), «форми мови служать найточнішим вираженням усіх дій нашого мислення» [1, с. 27]. На основі цього Ф.І. Буслаєв стверджує, що речення це і є судження, виражене словами. Ототожнення речення й судження певною мірою відіграло позитивну роль, оскільки було звернено увагу на однорідні члени.

Уперше про однорідні члени як «результат злиття двох і більше речень» у русистиці написав М.І. Греч, який стверджував: «Головні й другорядні частини двох або більше речень... можуть складатися між собою, тобто зливатися в одне для показу однакового або рівноправного відношення різних понять, які становлять їх» [2, с. 371]. Отже, вчений не вважає сурядні ряди окремою синтаксичною категорією, а розглядає речення з ними як злите, як своєрідний вияв ускладненості, при цьому ускладненості такого рівня, при якому вона витлумачується як синонімічна складності.

Очевидно, що Д.М. Овсянко-Куликовський був першим у русистиці, хто відмовився від

терміна «злиті речення» або «стягнені», але при цьому питання щодо статусу однорідних членів залишилося нерозв'язаним, тому що лінгвіст термінологічно не окреслює їх і не подає викінченої дефініції таких одиниць. Називаючи однорідні члени однаковими або рівнозначними частинами речення, він не пропонує якимось чином їх вирізнити, не робить висновку про те, що це особлива синтаксична категорія зі специфічними семантико-синтаксичними функціями й морфологічним вираженням. Це дає підстави констатувати, що саме Д.М. Овсянко-Куликовському належить перша спроба актуалізувати це питання щодо входження таких компонентів до структури простого речення, але простого речення особливого типу [8, с. 270-285].

Пізніше поняття однорідності розвивалося на власне граматичній основі як самостійний об'єкт, що й позначилося на вивченні однорідних членів – синтаксичному. У центрі уваги перебувало тільки морфологічне вираження таких компонентів та особливості їх поєднання.

Дослідження О.О. Шахматова, О.М. Пешковського, що містять критику «механічного злиття» певних частин речення, сприяли розвиткові поглядів на однорідність як на особливу синтаксичну категорію. Обидва мовознавці висловлювали сумнів щодо розуміння речень з однорідними членами як результату «механічного злиття» суб'єктів і предикатів двох або більше суджень-речень, однак продовжували користуватися терміном «злиття речень», використовуючи його нарівні з терміном «стягнені речення», але вкладаючи в поняття «злитості речень» новий зміст [15, с. 235].

На основі синтаксичних зв'язків означення з означуваним словом та кожного означення одного з одним у власному атрибутивному ряду О.О. Шахматов розмежує синтаксично рівноцінні й нерівноцінні означення (однорідні / неоднорідні). Саме його принцип диференціації однорідних і неоднорідних означень залишається домінуючим і в практиці сучасної синтаксичної науки. Це позначилося на працях багатьох мовознавців, у тому числі й українських, які намагалися простежити семантичні різновиди таких однорідних і / або неоднорідних означень, виявити їхню семантичну і функціональну рівнорядність / нерівнорядність і под. [5; 6].

Найґрунтовнішими в історії вивчення однорідних членів постають теоретичні набутки О.М. Пешковського, який уперше в лінгвістичній науці вводить термін *однорідні члени речення*, під якими маються на увазі члени речення, «що поєднані або могли б бути без зміни граматичного смислу з'єднані сполучниками» [9, с. 406]. Концепцію О.М. Пешковського слід вважати етапною, оскільки саме з його міркувань випливає термінологічне позначення цих компонентів як однорідних та встановлення чи не найсуттєвіших ознак цього різновиду ускладнювачів речення: речова й граматична подібність, до яких згодом додається тотожність синтаксичної позиції та ін.

Значно пізніше О.С. Мельничук запропонував аналізувати однорідні члени речення на мовленнєвому рівні як такі, що піддаються динамічній видозміні у потоці мовлення, і тому слід виокремлювати «однорідні синтагми» [7, с. 465].

Поступово в українському мовознавстві панівним стає поняття однорідних членів, об'єктом аналізу – речення з однорідними членами [4, с. 126; 14, с. 347], що повністю мотивується логіко-граматичним тлумаченням цього явища й потенційною можливістю відновлення усіх необхідних компонентів з попереднього контексту, мовленнєвої ситуації тощо.

При сучасному тлумаченні проблеми однорідності та її статусу в синтаксичній системі мови увага зосереджується на закономірностях поєднання тих чи інших однорідних компонентів. Н.С. Валгіна зробила помітну спробу вдосконалити вчення про однорідні члени речення, хоча основної проблеми – проблеми ідентичності поняття ряду й однорідності – вона по суті не торкається.

Термін *однорідні члени речення* в «Русской грамматике» (1980 р.) використовується непослідовно та й він по суті замінений концептуальним визначенням ряду [11, с. 168].

Значну увагу цій проблемі приділяє А.Ф. Прияткіна, яка вважає, що ряд – це особливий тип конструкції, побудований на принципі синтаксичного паралелізму та наділений такими кваліфікаційними ознаками: а) сурядний зв'язок між компонентами ряду; б) загальна співвіднесеність із спільним членом речення; в) логіко-семантична схожість; г) наявність рівноправних синтаксичних відношень сурядності, коли зовнішнім виразником сурядного зв'язку виступає сполучник, рідше – інтонація; г) морфологічна однотипність компонентів [10, с. 44]: *Хлопчик пише красиво, але з помилками. Ні з ким, навіть з сестрою, вона не дружила. Кому і коли ти казав про це?; Коли і де ми зустрілися з тобою, посестро моя? Чому тоді і нині і там і тут, в нинішньому сьогодні ми так і не зрозуміли одна одну* (Г. Чубач. Життя зоря, с. 56). *Нам знову й знову пригадується оте босоне дитинство, його чудернацькі стежки, які тоді і тут знову ятрять серце, піднімають з глибин душі найдорожче* (Гр. Тютюнник. Холодна м'ята, с. 77) та ін. На думку дослідника, ряд включає такі функціональні різновиди, як: 1) однорідні члени речення, 2) неоднорідні члени речення, зорганізовані різними формами сурядного зв'язку (прислудування, градація); 3) пояснювальну конструкцію.

Такі лінгвісти, як В.М. Перетрухін, Л.М. Зубріліна, О.Г. Руднев та ін., відстоюють думку про те, що «однорідні члени знаходяться в однакових синтаксичних відношеннях з одним членом речення, виконують ідентичну синтаксичну функцію та об'єднані сурядним зв'язком» [13, с. 102]. Так, О.С. Скобликова констатує, що «однорідні члени – це сукупність членів речення, які являють собою перелік назв однопланових у тому чи іншому відношенні предметів або явищ»

і використовуються «...коли в реченні повинні бути названі два або декілька суб'єктів або об'єктів тієї ж дії, дві або декілька ознак того чи іншого суб'єкта і т. ін. Слова, які входять до такого переліку, виконують тотожні семантико-граматичні функції й складають сурядне словосполучення» [12, с. 241-242]. Уже в цьому визначенні віддзеркалено синтез формально-граматичного (тотожність синтаксичної позиції), семантико-синтаксичного (тотожність функції і номінація кількох суб'єктів, об'єктів тощо) підходів у кваліфікації однорідності. Одна й та ж синтаксична роль однорідних членів речення найчастіше зумовлює тотожність їхнього граматичного вираження – «вживання в однакових граматичних формах» [Там само, с. 241-242], але О.С. Скобликова виходить за межі власної дефініції, акцентуючи, що ця особливість «не постає обов'язковою: чим більше різних способів допускається при вираженні певного члена речення, тим ймовірніша можливість різного граматичного оформлення відповідних однорідних членів» [Там само, с. 242]. Тим самим лінгвіст виходить за межі однорідності в чітко регламентованому окресленні й намагається з'ясувати проблему однорідності на рівні ряду, хоча саме поняття ряду не використано.

При врахуванні багатоаспектності реченнєвої структури (формально-граматичний, семантико-синтаксичний, власне семантичний, комунікативний рівні (див. праці І.Р. Вихованця, А.М. Мухіна, Г.О. Золотової, А.П. Загнітка, М.В. Всеволодової, К.Г. Городенської та ін.), чітко простежується корелятивність сурядності з напрямками реалізації синтаксичних зв'язків та їхніх формальних виявів, однорідності – із закономірностями формально-граматичної будови речення, ряду – з тенденціями побудови синтаксичних конструкцій, специфіки їх семантико-синтаксичної організації (семантико-синтаксичний критерій), з посіданням спільної комунікативної значущості (комунікативний аспект) та з підпорядкуванням єдиній семантиці – у широкому розумінні (власне семантичний аспект). Тому цілком логічним постає висновок про те, що поняття ряду значно ємніше від понять однорідності та сурядності. Водночас слід наголосити, що перетинаються ці категорії тільки в одному з виявів ряду – типових реалізаціях синтаксичних позицій та однаковій їхній семантичній репрезентації, що засвідчує наявність між ними площини рівнорядних диференційних ознак. В усіх інших випадках (неоднорідні члени речення, але такі, що зорганізовані сурядним зв'язком, пояснювальні, уточнювальні конструкції) синтаксичний ряд не корелює й не може корелювати, якщо враховувати увесь комплекс його диференційних ознак, з поняттям однорідності. Останнє постає силовим полем площини нерівнорядних диференційних ознак однорідності й ряду.

Незважаючи на те, що проблемі сурядних сполучень слів (що по-різному називалися й

часто розглядалися в різних аспектах) у лінгвістичній літературі приділялася значна увага, вона й сьогодні потребує глибокого й ретельного аналізу, оскільки залишається дискусійним

питанням про обсяги сурядних сполучників та діапазон їх категорійної семантики, співвідношення із формами сурядного зв'язку і под.

ЛІТЕРАТУРА

1. Буслаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М.: Учпедгиз, 1959. – 624 с.
2. Греч Н.И. Практическая русская грамматика. – СПб., 1834. – 406 с.
3. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
4. Кулик Б.М. Курс сучасної української мови: Синтаксис. – 2-е вид., переробл. і доповн. – К.: Радянська школа, 1965. – 283 с.
5. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Радянська школа, 1951. – Т. 2. – 408 с.
6. Майданський М.Н. Стягнене речення, або речення з однорідними членами. Загальний огляд // Мовознавство, 1947. – Т. IV-V. – С. 174-190.
7. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
8. Овсянко-Куликовский Д.Н. Синтаксис русского языка. – СПб., 1912. – 357 с.
9. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. – М.: Учпедгиз, 1956. – 512 с.
10. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложненного предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высшая школа, 1990. – 176 с.
11. Русская грамматика / Под ред. Н.Ю. Шведовой. В 2 т. – Т. 2: Синтаксис. – М.: Наука, 1980. – 710 с.
12. Скобликова Е.С. Очерки по теории словосочетания и предложения. – Куйбышев: Изд-во Саратов. ун-та, 1997. – 140 с.
13. Современный русский язык: Синтаксис / Под ред. Д.З. Розенталя. – 3-е изд., испр. – М.: Высшая школа, 1979. – Ч. 2. – 256 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. акад. АН УРСР І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1972. – 515 с.
15. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – 2-е изд. – Л.: Учпедгиз, 1941. – 620 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Дубова О.А.,
д.філол.н., професор Мацюк Г.П.

© Радіонова Т.М., 2009

Надійшла до редколегії 27.02.2009 р.